

مقدمه ای به شناخت جغرافیای تاریخی :

ماهیت و پیشینه پژوهشی

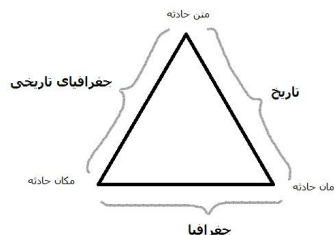
مقدمه :

جغرافیای تاریخی، علمی است که تأثیرات محیط جغرافیایی را بر حوادث تاریخی مورد بحث قرار میدهد. این دانش از آنجا که آشکارا در ارتباط با دو دانش "تاریخ" و "جغرافیا" است، لذا دانشی "میان رشته ای" محسوب می شود.

امروزه و با تحولات پدید آمده در حوزه علم و فن آوری، توانسته ایم به بازتعریف جدیدی از ماهیت و مفهوم جغرافیای تاریخی پردازیم تا آنجا که این دانش را بیشتر بر بستر فن آوری قرار داده و به داده های جدیدی دست پیدا می کنیم. در این دقایقی که بنده فرصت دارم، در ابتدا به واکاوی ماهیت جغرافیای تاریخی و مولفه های مهم برای شناخت آن می پردازم و سپس از منظر پیشینه شناسی به مهمترین ابزارها و دستاوردهای جدید در این حوزه اشاره میکنم. توضیحات کاملتر و مشروح تر را می توانید در مقاله اصلی ملاحظه بفرمایید.

به عنوان طرح مسئله در مفهوم جغرافیای تاریخی باید اشاره کنم که

یک حادثه تاریخی دارای سه بعد است : "متن حادثه" ، "زمان حادثه" ، "مکان حادثه".

چنانچه بپذیریم که رابطه "متن" با "زمان حادثه"، صرفاً در حیطه تاریخ نگاری است و بررسی رابطه "زمان" با "مکان حادثه" نیز مفهومی صرفاً جغرافیایی است، تحقیقاً به این نتیجه خواهیم رسید که بررسی رابطه "متن" با "مکان حادثه تاریخی"، مفهومی فرا تاریخی بوده و پژوهشگر تاریخ را به حیطه جغرافیا سوق می دهد. از این منظر، شاید هیچ مقوله ای مانند جغرافیا، تا این حد به تاریخ نگاری نزدیک نمی شود.

مولفه های مهم در شناخت ماهیت جغرافیای تاریخی:

با توجه به تعریفی که از جغرافیای تاریخی ارائه شده، می توان گفت که علم جغرافیای تاریخی، مولفه ها و شاخصه هایی دارد که عبارتند از :

اول (شناخت تاثیرات محیطی بر حوادث تاریخی.

ویژگی ها و ناهموازی های یک منطقه شامل کوه ها، دریاها، رودخانه ها، پوشش های گیاهی، میزان بارش، سرما ، گرما و ... در یک مقطع زمانی خاص و یا در زمان یک سلسله تاریخی، ممکن است تاثیراتی را بر جریان تاریخی گذاشته باشد. ماموریت "پژوهشگر جغرافیای تاریخی" شناخت این "تاثیرات" است، تاثیراتی که نهایتاً می تواند در عصر حاضر، به مورخین و جغرافی دانان کمک کند تا راهبردهایی را در حوزه سیاست ، محیط زیست و توسعه ، ارائه دهند.

این مولفه را می توان از نخستین ایام تاریخی در ایران مشاهده کرد. نمونه اولیه آن ، مهاجرت آریائیها به داخل فلات ایران است که بیشتر منابع باستانی همچون اوستا، آن را در نتیجه تغییرات اقلیمی دانسته اند. سرزمین اولیه آریائیها که منابع باستانی از آن با نام ایران ویج یا آیرانه ونجه (این محل ، احتمالاً ، در حدود خوارزم و خیره در آسیای میانه است) یاد می کنند ، دچار سرما و یخبندان شدیدی شده و لذا ساکنان آن مجبور شدند برای رهایی از این تغییر نابهنگام اقلیمی، آن را رها کرده و به مناطق گرمتر جنوبی کوچ کنند. در اینجا بدون تردید، یک حادثه جغرافیایی و اقلیمی، آغازی بر یک حادثه مهم تاریخی محسوب می شود. ملاحظه می کنید که تاثیر جغرافیا ، در نخستین پرده از پیدایش تاریخ ایران ، قابل مذاقه است.

دوم (تحول در رابطه بین جغرافیا با تاریخ.

تا پایان قرن بیستم ، در مبحث جغرافیای تاریخی، صحبت از تاثیرات متقابل بین تاریخ و جغرافیا نبود، بلکه بیشتر صحبت از تاثیر جغرافیا بر تاریخ بود و نه تاریخ بر جغرافیا. بنابراین، اینگونه تحلیل می شد که این تاثیر ، بیشتر یک طرفه است و نه متقابل. پژوهشگران به دنبال آن بودند تا بدانند که یک مسئله محیطی مانند سیل ، زلزله ، دریا ، جنگل و... چه تاثیری بر حوادث تاریخی یک منطقه یا یک سلسله تاریخی میتواند بگذارد، آنان به دنبال آن نبودند که دریابند که مثلاً یک "حادثه تاریخی" و یا یک "سلسله تاریخی" و یا "گذشت زمان" چه تاثیری بر محیط جغرافیایی داشته است.

از اواخر قرن بیستم و با ظهور فن آوری های جدید در عرصه اندازه گیری و نرم افزاری، تحول بنیادی در حوزه معرفتی و ماهیتی جغرافیای تاریخی ایجاد شد. یکی از ابزارهای نوین در عرصه این تحول، طراحی و عرضه نرم افزارهایی بود که می توانست به محقق جغرافیای تاریخی کمک کند تا تاثیر "گذشت زمان" را هم بر "محیط جغرافیایی" محاسبه کند. نرم افزار "سیستم اطلاعات جغرافیایی تاریخی" (HGIS) ، معروفترین نرم افزار برای تعیین میزان تاثیر زمان یا تاریخ بر محیط جغرافیایی است. متأسفانه این فن آوری در ایران هنوز جایگاه

ارزشمندی پیدا نکرده و در هیچ یک از مباحث و سرفصل های درس جغرافیای تاریخی (از کارشناسی تا دکتری) راه نیافته است. در ادامه مباحثم به آن اشاره می کنم.

سوم) نقش متغیرهای جغرافیایی یا تاریخی.

در شناخت ماهیت علم جغرافیای تاریخی باید توجه داشته باشیم که ما میتوانیم از دو روش یا منظر به این علم نگاه کنیم:

از منظر اول، حادثه تاریخی را به عنوان مبنا و امر ثابت در نظر میگیریم و سپس شرایط محیطی را در خصوص آن حادثه، به عنوان متغیر، مورد تجزیه و تحلیل قرار می دهیم. مثلاً حادثه تاریخی "یورش مغولان" را به عنوان یک "امر ثابت" مد نظر قرار دهید. شما میتوانید تحقیقاتی را در خصوص تاثیر متغیرهایی همچون: جنگها، بیابانهای مرکزی ایران، کوه ها، رودخانه ها، سیل، زلزله، توسعه شهرها و... بر یورش مغولان در داخل فلات ایران بررسی کنید. این همان مقوله ای است که می توان از آن با عنوان "جغرافیای تاریخی مغولان" یاد کرد.

مثال بعدی، موضوع "انتخاب شهر اصفهان به عنوان پایتخت صفویه" به عنوان یک "امر ثابت" است. میخواهیم ببینیم که چه مشخصه های محیطی، جغرافیایی و آب و هوایی در انتخاب اصفهان به عنوان پایتخت صفویه موثر بوده اند. این مقوله نیز می تواند ذیل عنوان "جغرافیای تاریخی پایتخت ها" نامیده شود.

مثال بعدی، موضوع "مهاجرت اعراب به داخل فلات ایران" به عنوان یک "امر ثابت" است. میخواهیم بدانیم که ویژگی های محیطی ناحیه خراسان در قرون اولیه اسلامی، چه تاثیری در ترغیب و تشویق اعراب در مهاجرت به این ناحیه داشته است. این مقوله نیز ذیل عنوان "جغرافیای تاریخی مهاجرت اعراب به خراسان" مورد توجه خواهد بود.

و اما از منظر دوم این است که ما یک امر (پدیده) صرفاً طبیعی و جغرافیایی را "امر ثابت" قرار داده و تاثیر آن را در متغیر "حوادث تاریخی" بررسی کنیم.

مثلاً، "زلزله" را به عنوان یک حادثه محیطی (و امر ثابت) مد نظر قرار داده و تاثیرات آن را در تحولات تاریخی ایران (امر متغیر) مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار می دهیم. این همان مقوله ای است که می توانیم با عنوان "جغرافیای تاریخی زلزله" از آن نام ببریم. یک پژوهش جغرافیای تاریخی در زمینه ترسیم نقشه پراکندگی زلزله در تاریخ ایران نشان می دهد که کانون های اصلی زلزله در ایران متغیر، اما معنی دار بوده اند. بر این اساس، تطبیق پراکندگی جغرافیایی زلزله با حکومت های ایرانی در ده قرن اول هجری نشان می دهد که سلجوقیان نسبت به بقیه حکومت ها در تاریخ ایران، بیشتر در معرض زلزله بوده اند. همچنین تطبیق پراکندگی جغرافیایی زلزله با شهرهای مهم نشان می دهد که شهرهای مهم و بزرگ تبریز، ری و نیشابور زلزله خیرترین، و اصفهان امن ترین آنان محسوب می شود.

مثال دیگر، آن است که مسئله "آب" را در تاریخ ایران به عنوان یک امر ثابت مد نظر قرار داده و

تأثیرات آن را در تحولات تاریخی و چالش حکومت های با اقوام پیرامون خود بررسی کنیم. این مقوله "جغرافیای تاریخی آب" نام دارد.

شناخت مسئله " آب و خشکسالی و چگونگی مدیریت آنها در تاریخ ایران" نیازمند واکاوی سه مفهوم کلیدی است که عبارتند از : روش ها و تکنیک های مقابله و کاهش خشکسالی در تاریخ ایران، برنامه ریزی دولت ها و حکومت ها در تاریخ ایران برای فائق آمدن بر معضل کم آبی و بالاخره شناخت نقش و ظرفیت مبانی دینی و فقهی در مهار و کنترل منازعات منطقه ای بر سر آب در تاریخ ایران.

چهارم) رابطه نزدیک جغرافیای تاریخی با جغرافیای سیاسی.

شناخت جایگاه "جغرافیای سیاسی" (ژئوپولتیک) یک منطقه و تأثیر آن بر حوادث تاریخی مهم است. در علم جغرافیای سیاسی، ما به دنبال آن هستیم که تأثیر "سیاست و قدرت" را بر محیط جغرافیایی بررسی کنیم. مثلاً ساختار قدرت سیاسی و توزیع فضایی آن یکی از مهمترین موضوعاتی می باشد که در جغرافیای سیاسی مورد توجه بوده و این مقوله کاملاً به حوزه جغرافیای تاریخی نزدیک می شود. یک پژوهش در این زمینه نشان می دهد که ساختار فضایی قدرت سیاسی در ایران باستان یعنی در دوره های مادها، هخامنشان، اشکانیان و ساسانیان ریشه های ژئوپولتیکی دارد. مثلاً دلیل تشکیل اولین دولت متمرکز ایران یعنی مادها موقعیت جغرافیایی ایران و وجود دشمن خارجی قدرتمندی به نام آشور بوده است. ما در اینجا به دنبال پاسخ به این پرسش هستیم که اصولاً موقعیت جغرافیایی چه تأثیری در نوع الگوی توزیع فضایی قدرت سیاسی در تاریخ ایران داشته است. ؟

تحول در ماهیت جغرافیای تاریخی در قرن ۲۱

اواخر قرن بیستم شاهد ظهور فن آوری های جدید در عرصه اندازه گیری و نرم افزاری بودیم. یکی از این ابزارهای مدرن، طراحی نرم افزاری بود که توانست به محقق جغرافیای تاریخی کمک کند تا تأثیر "گذشت زمان" را هم بر "محیط جغرافیایی" محاسبه کند. این برنامه "سیستم اطلاعات جغرافیایی تاریخی" ، یا به اختصار HGIS نامیده شد. بطور خلاصه می توان گفت که "جی آی اس تاریخی" دانشی میان رشته ای است که در آن پژوهش های تاریخی با پتانسیل های جی. آی. اس. ترکیب شده اند. نرم افزار GIS ، اساساً نرم افزاری بود که در ابتدا برای پردازش اطلاعات جغرافیایی طراحی شد و سپس کاربرد آن در دیگر علوم مانند تاریخ نیز گسترش یافت و لذا به HGIS معروف شد. مهمترین کاربردهای GIS در جغرافیای تاریخی موارد زیر است:

- پردازش داده های جغرافیایی و ارائه آن به مورخ برای تحلیل تاریخی.

- بررسی تغییرات محیطی (براساس تفسیر ناهمواری ها و عکس های کارتوگرافی) در طول قرون گذشته و تطبیق آن با تحولات تاریخی آن منطقه.
- ترسیم و استخراج نقشه های عمیق و چند لایه تاریخی از یک منطقه.
- تطبیق نقشه های جدید با نقشه های قدیمی و باستانی.

پروژه های مهم HGIS در جهان:

یکی از پروژه های فعال HGIS ، مربوط به کشور بریتانیا است که توانسته مجموعه اسناد مربوط به جغرافیای تاریخی نواحی مختلف انگلیس را تدوین و ترسیم کند. البته تمرکز اصلی این پروژه (به دلیل دسترسی به اسناد معتبر) بر ۲۰۰ سال اخیر بوده و مدیریت پروژه در دانشگاه پورتمورث مستقر می باشد. ارائه نقشه های تاریخی از بریتانیا ، تفسیر تحولات تاریخی ناشی از تغییرات محیطی و ارائه پیشنهادهای محیط زیستی به دستگاه های ذیربط ، مهمترین دستاورد این پروژه می باشد.

پروژه بعدی HGIS مربوط به کشور چین است که جغرافیای تاریخی و نقشه های تاریخی مناطق مهم چین را در خلال سال های ۲۲۲ ق.م. تا ۱۹۱۱ م. تدوین و ترسیم کرده است. این پروژه محصول مشترک دانشگاه هاروارد در امریکا و دانشگاه فودان در شانگهای چین است. وب سایت این پروژه نیز در اختیار محققین قرار دارد.

پروژه بعدی HGIS مربوط به کشور کانادا است که هدف اصلی آن کمک به ارتقاء مدیریت کاربری اراضی و اصلاح نظام محیط زیست اعلام شده است. این پروژه توسط دولت کانادا اجرا می شود و از طریق وب سایت مربوطه می توان با آن آشنا شد.

پروژه "مجموعه نقشه های تاریخی دیوید رامسی" در امریکا نیز با انگیزه جغرافیای تاریخی طراحی شده و اینک حاوی یک مجموعه بزرگ و منحصر بفرد از حدود ۱۵۰ هزار نقشه تاریخی قرون گذشته است. وب سایت این پروژه در اختیار محققین قرار دارد. این پروژه برخلاف موارد فوق، حاوی نقشه های تاریخی از سراسر جهان (از جمله ایران) است.

پروژه "اطلس فرهنگ الکترونیکی" ، طرحی بین المللی برای دیجیتالی کردن نقشه های تاریخی در جهان و ارائه یک استاندارد واحد برای آنها است. این پروژه توسط دانشگاه کالیفرنیا - برکلی اجرا می شود .

آلمان فرانسه ، بلژیک ، ، اسپانیا ، روسیه ، هلند و برزیل هم مشابه آن را طراحی کرده اند. به نظر می رسد که اتحادیه اروپا قصد دارد این پروژه را برای کل اروپا هم اجرا کند. در حال حاضر شرکت نرم افزاری "اطلس اروپا" یا Euratlas ، که در سوئیس مسقر است وظیفه طراحی این برنامه را به عهده دارد. این شرکت در حال ترسیم نقشه های تاریخی دیجیتالی و تدوین جغرافیای تاریخی اروپا از سال اول میلادی تا سال ۲۰۰۰ است و نتایج تحقیقات خود را در وب سایت خود منتشر کرده است.

نتیجه:

تحلیل رابطه "متن یک حادثه" با "مکان همان حادثه" در طول قرون مختلف ، مهمترین مولفه جغرافیای تاریخی است که از قدیم ترین ایام ذهن مورخین و جغرافی دانان را به خود مشغول کرده است. تا پایان قرن بیستم ، مهمترین دستاورد این دانش عبارت بود از : شناخت ماهیت تاریخی یک ناحیه. و تا سالها گمان بر این بود که این دانش کارکرد سودبخشی در زندگی امروزی و مدرن مردم نخواهد داشت، لذا مورد بی مهری قرار گرفت. اما از ابتدای قرن بیست و یکم ، فن آوری های دقیق در ترسیم نقشه و محاسبات محیطی ، جامعه مورخین و جغرافی دانان را قادر ساخت تا با کمک ابزارهای رایانه ای (بویژه GIS) ، به بازتعریف جدیدی از علم جغرافیای تاریخی بپردازند و کاربردهای آن را در محیط زیست ، توسعه شهرنشینی ، و مدیریت منابع مد نظر قرار دهند. اگرچه این دانش جدید در ایران هنوز تقریباً ناشناخته است ولی برخی کشورهای توسعه یافته گام های مهمی را در طراحی و استفاده از نرم افزار GIS محلی برداشته اند. بر این اساس لازم است دانش جدید بطور جدی در سرفصل مباحث جغرافیای تاریخی در دانشگاه های ایران نیز قرار گیرد تا بتوانیم فاصله عقب ماندگی خود را در این علم کاهش دهیم.